

Ιωάννα Κομνηνού

Μέλος της ευρωπαϊκής παιδαγωγικής ομάδας του eTwinning European School Net

Νέες παιδαγωγικές θεωρίες στην πράξη: Πολλαπλή νοημοσύνη και eTwinning

Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης και η επίδρασή της στην εκπαιδευτική διαδικασία

Πριν από δύο δεκαετίες, περίπου, ο Howard Gardner (Gardner 1983) διατύπωσε τη θεωρία της «πολλαπλής νοημοσύνης» δημιουργώντας νέες προϋποθέσεις για την κατανόηση της ανθρώπινης ευφυΐας. Ο διαπρεπής καθηγητής του Πανεπιστημίου του Harvard ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος κατέχει περίπου εννέα διακεκριμένες δεξιότητες/ικανότητες, τις οποίες ονομάζει «πολλαπλές νοημοσύνες». Η ύπαρξη αυτών των ειδών νοημοσύνης χαρακτηρίζει το ανθρώπινο είδος και ο συνδυασμός τους σε κάθε άνθρωπο είναι μοναδικός. Ούτε καν οι δίδυμοι ή οι πανομοιότυποι γενετικά κλώνοι δεν έχουν το ίδιο είδος νοημοσύνης, εφόσον η νοημοσύνη δεν καθορίζεται μόνο από τη βιολογική μας υπόσταση αλλά και από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και από τον τρόπο που ο καθένας από εμάς τα προσλαμβάνει. Οι συσχετίσεις μεταξύ των ειδών αυτών της ανθρώπινης ευφυΐας είναι τόσο σοβαρές, ώστε στην πράξη μειώνεται η αυτονομία τους και η «δομική» τους διάκριση (Αλαχιώτης, 2004).

Σύμφωνα με τη θεωρία του Gardner ο άνθρωπος διαθέτει τις εξής νοημοσύνες: μουσική, σωματική-κινησθητική (αυτή δηλαδή που διαθέτουν οι χορευτές και οι αθλητές), λογικομαθηματική, γλωσσική, αντίληψη του χώρου, διαπροσωπική (αυτή που διαθέτουν όσοι μπορούν να αντιλαμβάνονται τις διαθέσεις και τα κίνητρα της συμπεριφοράς των άλλων), ενδοπροσωπική (αυτή που διαθέτουν όσοι μπορούν να προσεγγίσουν και να ερμηνεύσουν βαθύτερα συναισθήματα και να καθοδηγήσουν ανάλογα τη συμπεριφορά κάποιου), φυσιολογική (αυτή που διαθέτουν όσοι μπορούν να αναγνωρίσουν και να κατηγοριοποιήσουν τα φυσικά αντικείμενα) και υπαρξιακή (αυτή που διαθέτουν όσοι μπορούν να θέτουν βασικά ερωτήματα που σχετίζονται με την ανθρώπινη ύπαρξη και να στοχάζονται γύρω από αυτά).

Αν και η θεωρία της «πολλαπλής νοημοσύνης» δεν απευθυνόταν σε εκπαιδευτικούς αλλά σε ψυχολόγους, η εκπαιδευτική κοινότητα αγκάλιασε τη θεωρία του Gardner, παρόλο που όπως ο ίδιος διαπιστώνει, την ερμήνευσε με το δικό της, κάθε φορά, διαφορετικό τρόπο. Η κλασμάτωση της ευφυΐας είχε παιδαγωγικο-μεθοδολογική σημασία για τη βελτίωση κάποιων ικανοτήτων, που το παραδοσιακό σχολείο σε γενικές γραμμές αγνοούσε.

Ο ίδιος ο Gardner θεωρεί ότι η πλήρη ανάπτυξη των δυνατοτήτων κάθε ατόμου, μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, προς το παρόν, ένα μυστήριο (MI 239) και πιστεύει ότι είναι δύσκολο να μορφώσουμε ολόκληρη την κοινωνία, χωρίς να θυσιάσουμε τη διαφορετικότητα. Αυτή η διαφορετικότητα θέτει αναπόφευκτα κάποια ερωτήματα σε όλους τους εκπαιδευτικούς, ανεξάρτητα από το αντικείμενο το οποίο διδάσκουν: «should we cultivate the differences among individuals? Or, as in a totalitarian society, should we attempt as much as possible to eradicate these differences and produce a society of clones or, perhaps, a 'brave new world' featuring a hierarchy of types of clones?». Όσο και αν αυτά τα ερωτήματα φαίνονται ακραία, εφόσον όλοι θα βιαζόμασταν να αρνηθούμε την προοπτική μιας τέτοιας κοινωνίας, η καθημερινή σχολική πράξη επιβεβαιώνει έναν τέτοιο προσανατολισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η σχολική πραγματικότητα για τους περισσότερους από εμάς ταυτίζεται με αυτό που θα ονομάζαμε «παραδοσιακό σχολείο». Σε αυτό οι μαθητές μαθαίνουν τα ίδια πράγματα, με τον ίδιο τρόπο και αξιολογούνται με τις ίδιες μεθόδους. Το σχολείο αυτό φαίνεται να είναι απολύτως δίκαιο, εφόσον προβλέπεται ίδια μεταχείριση για όλους τους μαθητές. Στην ουσία του, όμως, είναι ένα «άδικο σχολείο», γιατί ευνοεί τους μαθητές που διαθέτουν γλωσσική και μαθηματική ευφυΐα.

Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του Gardner είχε επιπτώσεις σε τρία εκπαιδευτικά πεδία: στην εξατομίκευση της μάθησης, στην αποσαφήνιση της εκπαιδευτικής στοχοθεσίας και στην πολύπλευρη παρουσίαση των βασικών εννοιών.

Αντίθετα με τις παραδοσιακές μεθόδους διδασκαλίας, η εξατομίκευση της μάθησης προσβλέπει στην παροχή όσο το δυνατόν περισσότερων και διαφορετικών μαθησιακών ερεθισμάτων, έτσι ώστε οι μαθητές να κατακτήσουν το μαθησιακό αντικείμενο με τις ιδιαίτερες γνωστικές δεξιότητες που διαθέτουν.

Στις μέρες μας αναγνωρίζεται, επίσης, ένα πλήθος από εκπαιδευτικούς στόχους: καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, της δημιουργικής σκέψης, της κοινωνικότητας, της γνώσης βασικών στοιχείων και γεγονότων κάθε επιστημονικού πεδίου, διεπιστημονικές προσεγγίσεις του μαθησιακού αντικειμένου, κατοχή τεχνικών γνώσεων και ανάπτυξη αντιστοιχών δεξιοτήτων, προσέγγιση των τεχνών και ανθρωπιστικών επιστημών, καλλιέργεια των πνευματικών αναζητήσεων, καλλιέργεια δεξιοτήτων και κλίσεων. (MI 58)

Για τον Gardner βασικός στόχος της εκπαιδευτικής διαδικασίας δε θα πρέπει να είναι η κατοχή πολλών γνώσεων αλλά η εις βάθος κατανόηση και ερμηνεία των επιστημονικών πεδίων. Είναι ζήτημα αν κάποιος μαθητής μπορεί να κατανοήσει ή να ασκήσει κριτική σε κάποιο πείραμα, το οποίο, όμως, μπορεί με ακρίβεια να περιγράψει. Το ίδιο συμβαίνει με τα

ιστορικά γεγονότα. Πόσοι μαθητές μπορούν να τα ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους. Πόσοι μπορούν να εντοπίσουν αναλογίες σε παρόμοιες ιστορικές περιστάσεις; Το παραδοσιακό σχολείο επιμένει σε γεγονότα και πληροφορίες και λιγότερο στην κατανόηση και ερμηνεία αυτών. (MI 60).

Ο Gardner ισχυρίζεται ότι η εκπαίδευση σε όλο τον κόσμο τα τελευταία χρόνια έχει αρχίσει να μεταβάλλεται και να ξεφεύγει από την ανάδειξη κάποιων «ευφύων» μαθητών, στους οποίους έχει εξασφαλίσει θέση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, και να προσανατολίζεται, κυρίως, στη μόρφωση ολόκληρης της κοινωνίας, εφόσον «we cannot afford to waste any minds». (MI 238)

Οι εξελίξεις στα ευρωπαϊκά προγράμματα, το eTwinning, και η εφαρμογή νέων παιδαγωγικών θεωριών

Σύμφωνα με το διαπρεπή καθηγητή του Harvard η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης βρήκε απήχηση περισσότερο σε σχολεία και περιοχές που αντιμετώπισαν: τη διαφορετικότητα, τις τέχνες και τον πολιτισμό, τη συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών, την επιθυμία για έμπρακτη εφαρμογή και τη διάθεση για πειραματισμούς. (MI 61) Αν ο ίδιος διαπιστώνει πρόσφορο έδαφος στις παραπάνω περιπτώσεις, αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τα προγράμματα eTwinning, τα οποία δεν αφορούν μόνο κάποιες περιοχές αλλά ολόκληρη τη Γηραιά Ήπειρο που μέσα από νέες δράσεις και προγράμματα επιχειρεί ένα σημαντικό βήμα στην εξέλιξη της εκπαίδευσης για τα ευρωπαϊκά κράτη.

Όσα φαίνονταν δύσκολα στην πράξη ή και ακατόρθωτα στο παρελθόν, σήμερα, οι Νέες Τεχνολογίες, με τις δυνατότητες που έχουν, μπορούν να τα πραγματοποιήσουν. Μια σειρά από αποφάσεις και μέτρα που πήρε τα τελευταία χρόνια η ΕΕ δείχνουν ένα σαφή προσανατολισμό προς την ανανέωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σε απόφαση του Συμβουλίου της ΕΕ αναφέρεται η καταλυτική επίδραση των ΤΠΕ στην ανανέωση της διδακτικής πράξης, στην εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών μεθόδων και στη δυνατότητα αλλαγών (ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΕ, Απόφαση 2001/63/ΕΚ του Συμβουλίου της 19.1.2001, ΕΕ L 227, της 24.1.2001, Βρυξέλλες. Βλέπε και ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΚ, Έκθεση σχετικά με τη χρήση του διαδικτύου για την προώθηση της αδελφοποίησης μεταξύ των ευρωπαϊκών σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, COM (2002)283 (01). Ταυτόχρονα διαπιστώνεται μια εξέλιξη όσον αφορά τη χρήση των εργαλείων αλλά ελάχιστες επενδύσεις στις καινοτόμες παιδαγωγικές πρακτικές. Γι' αυτό και προτείνονται δύο επίπεδα κατάρτισης, η συνδυασμένη χρήση των ΤΠΕ με καινοτόμες παιδαγωγικές μεθόδους και η ενσωμάτωση της χρήσης των ΤΠΕ στη διδασκαλία των επιμέρους μαθημάτων με την ταυτόχρονη προώθηση της διεπιστημονικότητας.

Οι συνεργασίες μεταξύ σχολείων, όπως το eTwinning, είναι ελπιδοφόρες, γιατί τα περισσότερα προγράμματα που υλοποιούνται αποδεικνύουν ότι η καινοτομία είναι απόρροια τριών παραμέτρων: της χρήσης των ΤΠΕ, των νέων μαθησιακών προσεγγίσεων και των ειδικών παιδαγωγικών πλαισίων. Περισσότερο από ποτέ, αναγνωρίζεται το γεγονός ότι δίνεται έμφαση στην προστιθέμενη αξία των ΤΠΕ για τη μάθηση, όπως και στις πτυχές της μάθησης και επικοινωνίας και λιγότερο στις τεχνολογικές πτυχές. Με τα προγράμματα eTwinning παρέχεται η δυνατότητα βελτίωσης της εκπαίδευσης, καθώς νέες διαδικασίες μάθησης αναδύονται μέσα «από τη βελτίωση της επικοινωνίας, της ανακάλυψης, της προσομοίωσης, της διερεύνησης, της επίλυσης προβλημάτων κ.λπ.».

Οι παλαιότερες προσπάθειες ηλεκτρονικής μάθησης που απέτυχαν, δεν είχαν εκτιμήσει τις ανάγκες του εκπαιδευόμενου και τη φύση μαθησιακού αντικειμένου, γιατί απομόνωναν τον εκπαιδευόμενο και δεν έδιναν τη δυνατότητα κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Η μάθηση δεν ήταν εξατομικευμένη, αλλά διακρίνονταν για την ελάχιστη ευελιξία και προσαρμοστικότητά της. Η εξέλιξη όμως των ΤΠΕ και η κατανόηση της χρήσης των είχαν χρήσιμα αποτελέσματα. Μέσα από καινοτόμες δράσεις, όπως το eTwinning, οι εκπαιδευόμενοι έχουν περισσότερες ευκαιρίες αλληλεπίδρασης, «συνδυάζοντας την παραδοσιακή εκπαίδευση και καινοτόμους εκπαιδευτικές μεθόδους». Τα προγράμματα eTwinning δεν υποκαθιστούν τα εθνικά προγράμματα σπουδών αλλά αντίθετα τα ενισχύουν λειτουργώντας συμπληρωματικά, με απόλυτο σεβασμό για το περιεχόμενο των σπουδών, την οργάνωση των συστημάτων εκπαίδευσης, την πολιτιστική και γλωσσική πολυμορφία. Και εκεί βρίσκει εφαρμογή η πρόταση του Gardner για ένα παραδοσιακό σχολείο με μια ευέλικτη προσέγγιση των βασικών στόχων. (ΜΙ 61)

Η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του Howard Gardner – Νέες εκπαιδευτικές θεωρίες στην πράξη

Στα προγράμματα eTwinning έχουν διαπιστωθεί σημαντικά βήματα για την εφαρμογή νέων εκπαιδευτικών θεωριών και καινοτόμων διδακτικών προσεγγίσεων. Τα περισσότερα προγράμματα eTwinning απευθύνονται σε όλους τους τύπους νοημοσύνης και αποβλέπουν στην ανάπτυξη ενός πλήθους δεξιοτήτων για την κατάκτηση της γνώσης που αποτελεί μέρος της ζωής και όχι μια απλή προετοιμασία γι' αυτήν (John Dewey). Από αυτή την άποψη τα προγράμματα eTwinning είναι αντίστοιχα με καταστάσεις της πραγματικής ζωής, όπου αξιολογούνται θετικά άτομα που μπορούν να επιλύουν προβλήματα με τρόπο δημιουργικό, χρησιμοποιώντας πλήθος δεξιοτήτων.

Η ανάπτυξη των θεμάτων δεν ευνοεί μόνο τους μαθητές που διαθέτουν τη γλωσσική ή τη μαθηματική νοημοσύνη αλλά κάθε είδος νοημοσύνης. Ακόμα και σε προγράμματα που εστιάζουν στα μαθήματα της γλώσσας ή των μαθηματικών, δίνεται η ευκαιρία σε ένα συνεργατικό περιβάλλον μάθησης να αναδειχθούν μαθητές που κατέχουν και άλλα είδη νοημοσύνης. Για παράδειγμα, κάποιες ενότητες των μαθηματικών μπορούν να προσεγγιστούν με άνεση ακόμα και από μαθητές που ισχυρίζονταν ότι δεν αγαπούν τα μαθηματικά. Στην παιδαγωγική ομάδα του eTwinning δύο εξαιρετικές συνάδελφοι η Val Brooks and Palmira Ronchi πρότειναν και εφάρμοσαν στα προγράμματά τους πρωτότυπες προσεγγίσεις των μαθηματικών (*Virtual Grand Prix Racing* - <http://www.mathstuitiononline.com/vle/course/view.php?id=4> , and *Crop circles challenge* - http://www.vivante.it/com/net/crop_circles.html) Σε ένα συνεργατικό περιβάλλον μάθησης, μαθητές από ευρωπαϊκές χώρες μπόρεσαν να μάθουν μαθηματικά με έναν ιδιαίτερα ευχάριστο και παιγνιώδη τρόπο αναδεικνύοντας πλήθος δεξιοτήτων, αντίστοιχα με τις ιδιαίτερες κλίσεις τους. (ΜΙ 56-57) Κατά τον ίδιο τρόπο μπορούμε να διαπιστώσουμε την ενεργό εμπλοκή σε όλα τα μαθήματα των αναλυτικών προγραμμάτων, που προσεγγίζονται από τον κάθε μαθητή με ιδιαίτερο τρόπο ανάλογα με τις δεξιότητες ή τον τύπο της νοημοσύνης που διαθέτει, όπως θα έλεγε και ο Gardner.

Τα προγράμματα eTwinning δίνουν την ευκαιρία να αναδειχθεί ένα «νέο αναλυτικό πρόγραμμα» που λειτουργεί παράλληλα ή συμπληρωματικά με το παραδιδόμενο. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτών των προγραμμάτων είναι: η ελευθερία της επιλογής του θέματος ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των μαθητών, η ελευθερία επιλογής της μαθησιακής προσέγγισης, η ανάδειξη πλήθους δεξιοτήτων, η ενεργός συμμετοχή όλων των μαθητών, το συνεργατικό και αλληλεπιδραστικό περιβάλλον μάθησης και, τέλος, η ανάδειξη και προαγωγή ενός συστήματος αξιών. Στα προγράμματα eTwinning διαπιστώνουμε αυτό που ενδιαφέρει και τον ίδιο τον Gardner, τη βαθιά κατανόηση του μαθησιακού αντικειμένου, την εκτέλεση, τη διερεύνηση και τη δημιουργικότητα, που συνήθως δεν είναι εφικτά από την ανελαστική δομή των αναλυτικών προγραμμάτων.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι τα θέματα των προγραμμάτων eTwinning αναλύονται ως επί το πλείστον σε βάθος κάτι που το παραδοσιακό σχολείο εξαιτίας του προσανατολισμού του δεν επιτρέπει. Στα περισσότερα προγράμματα eTwinning οι μαθητές προσεγγίζουν πολύπλευρα το θέμα τους, ανιχνεύουν αιτίες και αποτελέσματα ή άλλες εσωτερικές σχέσεις με επιμέρους θέματα και στο τέλος, και στο τέλος όλες αυτές οι θεματικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, όπου όλα τα μέρη συνδέονται με σταθερούς δεσμούς. (ΜΙ 60) Επιπλέον, η συνεργατική φύση των eTwinning προγραμμάτων

αναδεικνύει και ενισχύει τη διαπροσωπική νοημοσύνη ως αναγκαία προϋπόθεση της επιτυχούς ανάπτυξης οποιουδήποτε προγράμματος.

Μια σημαντική καινοτομία των προγραμμάτων eTwinning είναι η δημιουργική ενσωμάτωση των ΝΤ στη μάθηση. Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο η ανάπτυξη της διαπροσωπικής νοημοσύνης είναι αναγκαία, εξαιτίας της φύσης αυτών των προγραμμάτων που βασίζεται στην ευρωπαϊκή συνεργασία. Ο Gardner προτείνει τη συμμετοχή σε chat ή forums, όπου οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να βιώσουν θετικές ή αρνητικές καταστάσεις, ή ασκήσεις προσομοίωσης, όπου οι μαθητές βιώνουν υποθετικά σενάρια και αντιδρούν με ποικίλους τρόπους. Στα eTwinning προγράμματα οι μαθητές συμμετέχουν δημιουργικά σε σύγχρονες ή ασύγχρονες συζητήσεις και βιώνουν πραγματικές καταστάσεις συνεργασίας με τις θετικές ή και αρνητικές τους πλευρές. Χρησιμοποιώντας τα νέα τεχνολογικά μέσα οι μαθητές έχουν πρόσβαση σε όλες τις πηγές πληροφόρησης (κείμενα αλλά και εικόνες ή βίντεο), τις οποίες μπορούν να τις επεξεργαστούν και να τις αξιολογήσουν. Οι ΝΤ κάνουν αυτό το υλικό περισσότερο «ζωντανό», προσβάσιμο, ίσως «διασκεδαστικό» αλλά πάνω από όλα συμβατό με κάθε τύπο νοημοσύνης. Οι μαθητές μπορούν να αναπτύξουν δεξιότητες που πιθανόν να θεωρούσαν ότι ποτέ δε διέθεταν, όχι μόνο αναζητώντας την πληροφορία αλλά ενεργά μετέχοντας στη δημιουργία της. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί μπορούν με αποτελεσματικό τρόπο να αξιολογήσουν τη διαδικασία και να προσφέρουν άμεση ανατροφοδότηση, καθώς είναι συμμετέχοι και συνοδοιπόροι στο ταξίδι αυτό της γνώσης. Στα eTwinning παρατηρούμε δηλαδή ένα καρποφόρο πάντρεμα των ΝΤ και της εκπαίδευσης.

Τέλος, στα προγράμματα eTwinning είναι έκδηλος και ο αξιακός προσανατολισμός της μαθησιακής διαδικασίας. Εκτός από τα προγράμματα που έχουν σαν αντικείμενο αυτές καθ' αυτές τις αξίες (και από την πρώτη κιόλας φορά βραβεύτηκαν πανευρωπαϊκά, βλέπε: *Values in school life and school celebrations* - http://users.att.sch.gr/rmfrentzou/index_A.htm), σε όλα σχεδόν τα προγράμματα μέσα από ισχυρούς δεσμούς συνεργασίας επιδιώκεται η ειρηνική συνύπαρξη με τη διαφορετικότητα, η αμοιβαία κατανόηση, η άρση των προκαταλήψεων, η κοινωνική ένταξη των μειονοτήτων, η αλληλεγγύη και η ενίσχυση της φιλίας. Γιατί, όπως αναφέρει και ο Gardner η πρόκληση για την κοινωνία μας δεν είναι πια η ανάδειξη της ευφυΐας, όπως και αν αυτή προσδιορίζεται, αλλά η «εξανθρωποποίησή» της (ΜΙ 240), ή όπως ο καθηγητής Σταμάτης Αλαχιώτης προσθέτει ότι ο ρόλος της νοημοσύνης στην κοινωνία μας δεν εξαρτάται πλέον από την ποσότητα των γνώσεων που διαθέτει ο καθένας αλλά από τις αξίες στις οποίες δίνει έμφαση.

Σήμερα το eTwinning έχει εξελιχθεί σε ένα τεράστιο δίκτυο συνεργαζομένων σχολείων, ίσως το μεγαλύτερο στην ιστορία της εκπαίδευσης. Αυτό που στο παρελθόν φαινόταν απίθανο, τώρα είναι μια ζωντανή πραγματικότητα με τη βοήθεια της τεχνολογίας, που δεν είναι αυτοσκοπός αλλά μέσο ανανέωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Πέντε χρόνια τώρα εκπαιδευτικοί από όλη την Ευρώπη εφαρμόζουν νέες παιδαγωγικές θεωρίες με σημαντικά αποτελέσματα. Θεωρίες, όπως αυτή της πολλαπλής νοημοσύνης, έχουν βρει πρακτική εφαρμογή και υπάρχει ένα πλήθος εκπαιδευτικών που θέλει να μάθει και να πειραματιστεί. Ο Gardner λέει ότι οι «ideas now belong to the world of education and are talked and argued about around much of the world. We are now observing the theory in practice» (MI 62). Εγώ θα έλεγα ότι πολλά από τη θεωρία του Gardner έχουν υλοποιηθεί και πολλά περισσότερα μπορούν να γίνουν ακόμα.

Πιστεύω ότι ήρθε η ώρα να γίνει μια συνολική παιδαγωγική αποτίμηση του σημαντικού αυτού άλματος, που κατά τη γνώμη μου αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της διδακτικής επιστήμης.

Βιβλιογραφία επιλεκτικά:

- Αλαχιώτης, Σταμάτης Ν., Οι πολλαπλές νοημοσύνες, *Το Βήμα*, Κυριακή 15 Φεβρουαρίου 2004, σ.: Η06, Κωδικός άρθρου: Β14091Η061 ID: 261011.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- » (1985). *The mind's new science: A history of the cognitive revolution*. New York: Basic Books.
- » (1989). *To open minds: Chinese clues to the dilemma of contemporary education*. New York: Basic Books.
- » (1991). *The unschooled mind: How children think and how schools should teach*. New York: Basic Books.
- » (1993). *Multiple intelligences: The theory in practice*. New York: Basic Books.
- » (1993). *Creating minds: An anatomy of creativity seen through the lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinsky, Eliot, Graham, and Gandhi*. New York: Basic Books.
- » (1999). *The disciplined mind: What all students should understand*. New York: Simon and Schuster.
- » (1999). *Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st Century*. New York: Basic Books.
- » (2004) *Changing minds: The art and science of changing our own and other people's minds*. Boston: Harvard Business School Press.
- » (2006). *The development and education of the mind: The collected works of Howard Gardner*. London: Routledge. Translated into Italian, Spanish.
- » (2006). *Multiple Intelligences: New Horizons*. New York: Basic Books.
- *Learning with eTwinning*. Published in April 2006 by: Central Support Service for eTwinning, European Schoolnet, Rue de Trèves 61, B-1040, Brussels Belgium.
- Συμβούλιο της ΕΕ, Απόφαση 2001/63/EK του Συμβουλίου της 19.1.2001, ΕΕ L 227, της 24.1.2001, Βρυξέλλες. Βλέπε και επιτροπή των ΕΚ, Έκθεση σχετικά με τη χρήση του διαδικτύου για την προώθηση της αδελφοποίησης μεταξύ των ευρωπαϊκών σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, COM (2002)283 (01).